

NYUGODT ÉV: 1764 – LE BRETON KÖZBELÉP

Az 1764-es év nyugodtnak ígérkezett. Úgy tűnt, hogy mint a bődlog népeknek, ennek az évnek sem lesz története az *Enciklopédia* viszonytagságos életében.

Örvendetes személyi változás következett be a Direction de la librairie — a könyvnyomtatást és könyvkereskedelmet irányító hivatal — élén. Az ugyancsak jóindulatú Malesherbes-et, akinek a támadások keresztüzébe került Enciklopédia és szerkesztői a legnehezebb időkben annyit köszönhettek, a még nála is jobb indulatú Sartine váltotta fel, megtartva korábbi hivatalát is. Sartine — most már egyszemélyben rendőrfőnök és modern kifejezéssel élve sajtófőnök — Diderot számára, akihez már-már baráti kapcsolatok fűzték, biztosíték volt arra, hogy a hallgatóság engedély érvényben marad, és hogy a legfelsőbb körök felé, inkább, mint valaha, van kire támaszkodnia. Ennél sokoldalúbb és biztosabb védelmet álmában sem remélhetett.

Párizs legnagyobb nyomdájában jó félszáz munkás: szedő, tördelő, korrektor, gépmester dolgozott csendben, nyugodtan az Enciklopédián. Gyűltek a kinyomott ívek a raktárakban, várták a még kedvezőbb időt, amikor folio-kötetek formájában, bőrkötésben eljuthatnak az előfizetők ezreihez, hogy a már megjelent kötetekkel, a metszeteket tartalmazókat is beleértve, teljesítsék tájékoztató, felvilágosító, tudatosító rendeltetésüket. Az év mégsem maradt mentes a nagy megrázkódtatásoktól. Csak-hogy az előző évektől eltérően most minden csaknem teljes titokban maradt. Le Breton és a nyomda vezetője, valamint Briasson és Grimm, no meg Diderot legközvetlenebb családtagjai kivételével senki sem tudhatott arról, hogy milyen felháborító és kétségbeejtő felfedezést tett Diderot, amikor azok között a kinyomtatott ívek között, amelyek az S-betűs cikkeket tartalmazták, utána akart nézni valaminek...

Azt, hogy annak idején miért hallgatott erről minden érdekelt, könnyen megérthetjük. Nehezebb megérteni viszont, hogy hét évvel később, 1771 legelején a *Correspondance littéraire* első füzetében Grimm miért tartotta időszerűnek és szükségesnek, hogy koronás, arisztokrata és közrendű előfizetőit tájékoztassa Diderot 1764-es szörnyű felfedezéséről.

1760 nyarán és őszén Grimm hónapokig távol volt Párizstól, üzleti úton járt, mint annyiszor korábban és később. Mint a többi útja során, nemcsak a *Correspondance* előfizetőivel vont a szorosabbra személyes kapcsolatait, hanem újabb kiténtetések, címek, rangok, akadé-

Részlet a szerző *Enciklopédia. Egy könyv életrajza — egy eszme története* című, készülő munkájából.

miai tagságok, kegydíjak formájában tekintélyét, vagyonát is gyarapította, megerősítette biztonságát. Mint annyszor, most is barátja, Diderot biztosította a kézirat lap előállítását, ellátását érdekes, sőt lehetőleg vonzó anyaggal a tudományok, az irodalom, a színház, a képzőművészek köréből, no meg ingyencfalatként a párizsi nagyvilág és félvilág, a születés és a szellem arisztokráciájának mindinkább egyenrangú köreiből származó pletykákkal. Az év végére Grimm visszatért Párizsba, átvette a lapot. Az 1771-es első füzet élén feltehetően mint szenzációval szolgált azzal a közléssel, hogy az Enciklopédiát minden addiginál súlyosabb és helyrehozhatatlanabb csapás érte, melyet ezúttal nem ellenégei mértek rá, hanem az az ember, akinek a legnagyobb anyagi érdekeltége fűződött a vállalkozás sikeréhez. Grimm ezt az eseményt „érdekes és fura anekdotának” minősítette, amely érdemes arra, hogy a Correspondance kiváltságos olvasóknak szánt, a nagyközönség számára hétpecsétetes titoknak számító lapjain feljegyeztessék. Közléseinek értékét növelendő még azt is megjegyezte, hogy tudomása szerint az irodalom egyetemes történetében aligha fordult elő még egy eset, amelyben az arcátlan vakmerőség ilyen kihívó butasággal társult volna.

A merénylő maga Le Breton volt, aki az Enciklopédia kiadására társult négy könyvkereskedő közül a tőke felével vállalt érdekeltséget, és ezen felül a mű technikai előállítását is végezte saját nyomdájában, amelyet e célból új kéziszajtokkal és szépen metszett betűkkel látott el. A három társ közül kettő, David és Durand, időközben elhalálozott. Utóbbit Párizs leggazdagabb könyvkereskedőjének tartották; ő az, akiről később a sajtószabadságról szóló emlékiratában, melyet a párizsi könyvkereskedők testületének szindikusává kinevezett Le Breton megbízásából írt, Diderot megemlíti, hogy hagyatékának értéke elérte a nyolcszáz-ezer livres-t. 1764-ben Le Breton és Briasson az Enciklopédia kiadói, Le Breton pedig egymaga a könyv nyomtatója. A két vállalkozó jelszava — mint Grimm írja — ez volt: Legyen minden dicsőség az íróké, a kiadók pedig keressenek, tollasodjanak, gyűjtsenek vagyont.

Ez az osztozkodási elv következetesen megvalósulóban volt. Az egész dicsőség Diderot-t illette. Ekkor kezdték Európa-szerte „az Enciklopédia hírneves szerkesztője”-ként aposztrofálni. Ez a cím most már véglegesen őt illette, egyedül. Az első köteteket még ketten jegyezték d' Alembert-tel együtt.

D'Alembert — Diderot és közös barátaik minden erőfeszítése és rábeszélése ellenére — 1759-ben véglegesen és visszavonhatatlanul „kilépett”. Méltányos volt tehát, hogy az a szerkesztő, aki egymaga viselte minden felelősség terhét, maga végezte a mérhetetlenül sok és felbecsülhetetlenül nehéz munkát, s vállalta a nem elhanyagolható és nem pusztán képzeletbeli kockázatokat, egymaga részesüljön a legmaradandóbb jutalomban: a dicsőségben. Szüksége lett volna kézzelfoghatóbb elismerésre is. Ebből távolról sem kapott annyit, amennyit megérdemelt. Nem itt a helye, hogy felállítsam Diderot szerkesztői és kiadói munkájának egyenlegét. Azon egyáltalán nincs mit csodálkoznunk, hogy Grimm, aki világéletében nem volt érzéketlen az anyagi javak iránt (akkor sem, amikor szorgalma és szorgos udvarlásai eredményeként bőségesen részesült bennük, s akkor sem, amikor öreg korára a Konvent és a terror idején mint a forradalmi Franciaország ellen hadat viselő

feudális hatalom követének egész, Párizsban felhalmozott vagyonát el-
kobozták, és utolsó éveiben II. Katalin cárnő alamizsnájára szorult), Le
Breton merényletének ismertetését és kemény elítélését összekapcsolja
azoknak a jelentős anyagi: kereskedelmi s pénzügyi érdekeknek a fel-
sorolásával, amelyeket az Enciklopédia, ez az elsősorban könyvkiadói —
tehát elvben szellemi — vállalkozás érintett. Számadatai nem pontosak,
nem egyeznek a Voltaire idézte adatokkal sem. De a nagyságrend még
XX. századi fogalmaink szerint is tiszteletet parancsol. Az Enciklopédia
tizenhét szöveg-kötetének és tizenegy metszet-kötetének előállításí költsé-
ge mindenestre jóval meghaladta az egymillió livres-t. Minden bi-
zonnal túlzó állítás a Voltaire-é, hogy a kiadók hétmillió livres-t ke-
restek volna vállalkozásukon, de biztosnak tekinthető, hogy nem kerestek
kevesebbet kétmilliónál.

A mai olvasó, amikor lapot, folyóiratot, könyvet vesz a kezébe,
nincs mindig tudatában annak, hogy nemcsak szellemi javakat „fo-
gyaszt“, hanem néhány erősen gépesített és mindinkább automatizált
nagyipar együttműködéséből származó ipari termékeket is. A papír-
gyártás a millió tonnák nagyságrendjében termel, a világ évi könyvter-
mésének mutatószámái a milliárdok nagyságrendjébe helyezkednek el. A
többmillió példányszámban megjelenő napilapok egy-egy száma sok
hektárnyi erdő életébe kerül.

Az Enciklopédiához szükséges papírt még rongyból (és nem fa-,
fű- vagy szalmarostokból) állították elő, legjobb esetben manufaktúris
eljárásokkal. A könyveket nemcsak kézzel szedték (s ez maradt a hely-
zet a XIX. század közepéig), hanem kézi sajtón nyomták, aminek ha-
marosan véget vetett a gyorsajtó felfedezése. Ennek ellenére a vállal-
kozás a modern méreteket megközelítő nyersanyagmennyiséget, techni-
kai eszközöket, munkaráfordítást, pénzügyi forrásokat mozgatott meg.

Aki kezébe veszi az Enciklopédia egy-egy masszív in folio kötetét,
szorozza meg annak súlyát az első kiadás négyezer-kétszáz példány-
számával, és a szorzatot huszonnyolccal (17 kötetnyi szöveg és 11 kötet
metszet), adja hozzá a Panckouke által kiadott 4 pótkötet súlyát, s meg-
tudja, hány tonna papírt és papírlémezt, hány négyzetméter bőrt, hány
máza nyomdafestéket kellett előállítani az Enciklopédiához. És hol van
még ezen felül az yverduni, a luccai, a zweibrückeni kalózkidások tö-
mege? És hol a forradalom előtti években megkezdett és csak a XIX.
században befejezett *Encyclopédie méthodique* közel kétszáz nagy in
quarto kötete?

Mindenestre, ha csak az első kiadásnál maradunk, a költségek és
a bevételek mérlege rendkívül pozitív, de a többletből, vagyis a nyere-
ségből csak elenyésző töredék jutott a munkatársaknak és a szerkesztő-
nek, Diderot-nak. 1764 nyarán ráadásul fenékiig üríthette a keserűség
poharát, amikor felfedezte Le Breton durva hamisításait: a betördelt,
Diderot által korrigált, az ő kézjegyével ellátott levonatokat, mielőtt el-
rendelte volna kinyomtatásukat, faktora segítségével újabb cenzúrának
vetette alá, és kiirtott mindent, amiről a maga nem túlságosan finom
eszével és teljes tudatlanságával, minden kapzsiságával és gyávaságával
feltételezte, hogy a megjelenés után bajt okozhat, megtorlást válthat
ki vagy, Isten mentsen, újra elkobzáshoz, a példányoknak az Igazságügyi
Palota előtt a hóhér keze általi megégetéséhez vezethetett volna. Aho-

gyan az Helvétius *De l'Esprit* című könyvével történt 1759-ben, amikor az államtanács visszavonta az Enciklopédia privilégiumát is. Arról sem feledkezett meg Le Breton, hogy ugyanabban az évben az államtanács még egy, neki talán az előbbinél is fájóbb határozatot hozott: arra kötelezte a kiadókat, hogy térítsék meg az előfizetőknek az előlegezett összegeket. Le Breton az sem nyugtatta meg, hogy egyetlen előfizető sem követelte vissza pénzét, és hogy a privilégium visszavonása tulajdonképpen az utolsó pillanatban kezdeményezett mentőakció volt: annak megelőzése, hogy a Parlament és a Sorbonne vegye kezébe az Enciklopédia pörét; és hogy azonnyomban újabb privilégiumot kapott „Ezer könyvatos metszetről álló gyűjtemény” kiadására „a tudományok, a szabad és a gépi művészetek” köréből. Magyarán: a szövegekötetek egyelőre lakat alatt maradtak, a metszet-kötetek megjelenésének mi sem állott útjában. Le Breton azonban tudta, hogy a metszetek csak a szöveggel együtt használhatók, és hogy az előfizetők, akik több száz livres-t fektettek ebbe a fényűző vásárlásba, nem akarnak egy csonka mű birtokában maradni. Csupán arról feledkezett meg, hogy az Enciklopédia nemcsak „Nachschlagwerk” volt, és nem is pusztán műszaki-tudományos ismeretek tára. Az olvasók szellemi izgalmat, érdekességet, a tiltott gyümölcs zamatát, a lojális betűrengetegbe könnyen megtalálhatóan elrejtett „destruktív” célzásokat, új eszmék szellemes és célozgató hirdetését is kívánták. Ettől a méreteiben és formátumában az egyházatyvák műveihez, a Benedek-rendi szerzetesek tudós kiadványaihoz hasonló könyvóriástól megkövetelték a suba alatt terjesztett, névtelen röpiratok nyújtotta szellemi ingereket is.

Diderot-nak egyáltalán nem volt közömbös az általa szerkesztett mű tudományos és műszaki tartalma. De jól látta az összefüggést a tudás és a felforgatás, a józan valóságérzék és az utópia között. A mű jó részének megcsonkítását egyszerre tekintette merényletnek a szellem és a szellemesség ellen. Ez csak fokozhatta haragját, dühödt kétségbeesését. Egyetlen közvetlen tájékoztatónk erről 1763 novemberében Le Breton-hoz intézett levele, amelyet először Grimm közölt 1771 elején. Erről a levélről — amelynek stílusán, mint Diderot annyi más munkáján, annyira érezhető, hogy szerzője tollfuttában, a gyorsan működő agy és a fürge kéz versenyében vetette papírra — fölösleges bizonygatnunk, hogy spontán és őszinte írás, de őszinte-e minden sorában? Szó szerint vehetjük-e minden kijelentését, minden fenyegetését, minden jóslatát? Valóban úgy gondolt-e mindent Diderot, mint ahogy levelében leírta? Vajon nem színezte-e az őszinteséget itt-ott a számítás? Nem taktikázott-e itt is, a távolabbi, de még inkább a közvetlen jövő érdekében? Könnyebb ezeket a kérdéseket feltenni, mint válaszolni rájuk. A *Rameau unokaöccse* írója olykor nehezen értelmezhető szerző, és még gyakrabban életközéje az ambiguitás.

A forrás, amely oly gazdagon és annyira élettellejesen eleveníti meg Diderot pályafutásának azt a szakaszát, amely az Enciklopédia biográfiájának itt vizsgált éveivel esik egybe, a Sophie Volland-hoz intézett levelezés, nemcsak az 1764-es évről hallgat, hanem az azt közvetlenül megelőző évekről is. Milyen balszerencse: az egész Volland-levelezés egyik legszélesebb hiátusa tátong éppen itt! A Sophie-hoz intézett le-

velekben az Enciklopédia munkálatainak utolsó említésével 1764 előtt, pontosan az 1762. szeptember 26-i keltezésű levélben találkozunk:

„Üdvözlöm, s egész szívvel ölelem. Rohannom kell Le Bretonhoz, hogy rendbe tegyem második metszet-kötetünket, amelynek rövidesen meg kell jelennie.“

(Az Enciklopédia névleges betiltása és nyomtatásának hallgatólagos engedélyezése idején, amikor is sorra készültek el a szöveg-kötetek anélkül, hogy piacra kerülhettek volna, azokat a köteteket, amelyek a mesterségek és művészetek leírását kísérő, szakszerű rajzokat tartalmazták, a kor reprodukáló technikájának lehetőségeit a lehető legjobban kihasználó metszetek formájában, az előfizetők sorra megkapták, az első metszet-kötet szétküldésére 1762 elején került sor.)

„Remélem, hogy a közönség még az első kötetnél is elégedettebben fogadja majd; metszetei jobbak, tartalma változatosabb és érdekesebb. Ha ellenfeleim nem lennének az emberiség söpredékei, megpukkadnának dühükben és szégyenükben. A nyolcadik szöveg-kötet munkálatai végükhöz közelednek; a kötet tele van bájos dolgokkal, és csupa szín az egész. Időnként kísértésbe esem, hogy szemelvényeket másoljak ki, és elküldjem önnek. Ez a mű az idők múltával kétségtelenül forradalmat vált ki a szellemekben, s remélem, hogy a tirannusok, az elnyomók, a fanatikuskok és a türelmetlenek megjárják vele. Mi pedig ugyan az emberiséget szolgáljuk, de amikor ezért hálával adóznak majd nekünk, már régen csak maréknyi hideg és érzéketlen por leszünk. Hogy van az, hogy az embereket nem dicsérik életükben, holott sírjukban már semmit sem hallhatnak?! Ez az a pillanat, amikor a muzulmán filozófus imájában találhat vigaszt: »óh Istenem, bocsáss meg a gonoszoknak, hiszen nem tettél értük semmit, midőn hagyta, hogy gonosszá váljanak; a jóknak nincs mit kérniük tőled, hiszen azzal, hogy jónak teremtetted őket, mindent megtettél értük...«

Azt az állítást, hogy a Volland-levelek közül a fent idézettben esik utoljára említés az Enciklopédiáról, az 1764-es sötét és kétségbeejtő felfedezés előtt — egy árnyalattal korrigálnom kell. Néhány nappal később Diderot, mint már annyiszor, ismét szóba hozza azokat a szenvedélyes vitákat, amelyek a betiltott és minduntalan a teljes megsemmisítéssel fenyegetett Enciklopédia további sorsa körül kiobbantak. Ezeket a vitákat Voltaire kezdeményezte. A két kijáratú, különben oly kényelmes rókalyuk (a francia határsávon fekvő Ferney és a svájci területen épült Délices-kastély) biztonságából valósággal ontotta az érdekeltekhez, a legérdekeltebbekhez és a kevésbé érdekeltekhez intézett leveleket azzal a tanáccsal, hogy az üldözött könyvnek, természetesen szerkesztőivel együtt, emigrálnia kell. El kell fogadni a Sans-Souci-i bölcs, a koronás filozófus és koronás fűzfapoéta II. Frigyes meghívását: Poroszországban kell folytatni és befejezni a hazájában oly méltatlan elbánásban részesített dicsőséges vállalkozást. D'Alembert, amíg még részt vett az Enciklopédia szerkesztésében, hajlott Voltaire szavára, és implicite Frigyes meghívásának elfogadására, Diderot azonban mindvégig ellenezte ezt a megoldást, és szenvedélyes ékesszólással hangoztatta, hogy a francia földön kezdeményezett Enciklopédiát csak szülőhazájában lehet és szabad folytatni és befejezni.

Az időrendet, de nem a dolgok logikáját megszegve, idéznem kell a fenti polémia lezárását. 1766 nyarán vagy koraószén történt, a levél keltezése hiányzik, a szöveg tartalmából csupán a post quam és az ante quam közötti időszak állapítható meg. Nem ismerjük a Voltaire-levelet sem, amelyre Diderot válaszol, és pontot tesz a kivándorlás kérdésére. Naigeon állítása szerint Voltaire egy fiktív emlékiratot intézett ez idő tájt Diderot-hoz, amelyben ismételten figyelmeztette a művére és személyére leselkedő veszélyekre, és sürgetően megismételte azt a tanácsát, hogy jó lenne az Enciklopédiával együtt az ő példáját követnie. Ékesszólóan könyörgött az emberiség nevében — így Naigeon —, ne szolgáltassa ki magát a fenyegető veszélynek, ne áldozza fel túlhaladott sztoicizmussal tehetségét, amelyre az emberiségnek, a tudománynak, a társadalomnak még oly nagy szüksége van.

Erre az érvelésre válaszolt Diderot:

„Menekülj, menekülj! Hallom szívem mélyéről a hangot, amelyhez az öné is társul. Engem azonban ideköt a legérthetlenebb tehetetlenség érzése, és maradok. Azért, mert mellettem egy feleség, aki bizony már nem fiatal, és akit nehéz volna kiszakítani rokonai és barátai köréből, kicsiny otthonából; és mert egy leánya apja vagyok, akit nevelésben kell részesítenem. Hogyan is hagyhatnám itt őket! Őket, vizsgasztalóimat, akik az élet bajaiban mindig oldalamon állottak, tettemnek ezeket a derék tanúit. És mondja meg Ön, mihez kezdhetnék életemmel, ha lemondanék mindenről, ami kedvessé teszi? Különben is, minden reggel azzal a reménnyel ébredek, hogy az éjszaka folyamán a gonoszak megjavultak. Hogy nincsenek többé vakhitű emberek, hogy az uralkodók felismerték igazi érdekeiket, s végre belátják, hogy valójában mi vagyunk a legjobb alattvalóik. Butaság ez, tudom, de egy szép lélek butasága, azé, aki egyszerűen képtelen tovább hinni a gonoszságban. Adja még hozzá azt is, hogy a bennünket fenyegető veszély egy olyan lelkiállapottól függ, amely jelenleg nem nyilvánul meg érezhetően. A társadalomban olyan nyugalmi állapot mutatkozik, hogy a vívódásokba belefáradt lélek átadja magát a csalóka »valószínűleg — hátha« biztonságérzetnek, amelytől nem sikerül szabadulnia. Nagyon csábító a másik szofizma is, hogy az ember élete nem hiába ártatlan és névtelen. És hogyan is képzelné Ön, hogy aki semmi rosszat nem tett senkinek, padláskamrájában, ahol meghúzódik, ahol igyekszik még jobb emberré válni, féljen és elhiggye, hogy hóhérok lesik a napot, amikor elhurcolhatják és máglyára vethetik? Az embernek egyaránt biztonságérzetet adhat az, hogy semmi, meg az is, hogy valaki. Máskor meg így vigasztalja magát: hogyan is lehetnének annyira arcátlanok, hogy egy olyan embert üldözzenek, aki élete legszebb éveit az országnak hasznos munkában töltötte? Hát nem elég, hogy másoknak jutott a megbecsülés, a jutalom, a bátorítás? Ha már semmi jót nem tesznek érte, remélem, nem merészkednek rosszat tenni vele. Az ember ily módon hol szerénységének, hol gőgjének áldozata...“

Az a Diderot, aki így szólal meg, a nyilvánosság Diderot-ja, aki tudja, hogy mint Voltaire hozzá intézett levelei, ezek az ő sorai sem maradnak a címzett fiókjában, hanem hamarosan visszhangzani fognak Bordeaux-tól Sankt Petersburgig.